

alföld

IRODALMI, MŰVELŐDÉSI ÉS KRITIKAI FOLYÓIRAT

KALÁSZ MÁRTON
UTASSY JÓZSEF
VASADI PÉTER VERSEI

„VIZSGÁLAT
A RÓZSÁK
ÜGYÉBEN”
DARVASI LÁSZLÓ
DRÁMÁJA

SALAMON ANDRÁS
KISREGÉNYE

SZILASI LÁSZLÓ
SZILÁGYI MÁRTON
TANULMÁNYA

POMOGÁTS BÉLA
KALÁSZ MÁRTONRÓL
VAJDA MIHÁLY
BALASSA PÉTERRŐL

NEGYVENNEGYEDIK ÉVFOLYAM 1993/12

alföld

NEGYVENNEGYEDIK ÉVFOLYAM — 1993. DECEMBER

<i>Vasadi Péter</i> versei: Hív, ahogy elfut, Jövevény, Francesco	3
<i>Utassy József</i> verse: Milpengő – pillangó	6
<i>Darvasi László</i> : Vizsgálat a rózsák ügyében (bűnügyi legenda hét képben)	7
<i>Cselényi Béla</i> versei: Az emlékező művész, A szemközti kínai lány, Meglett korú töprengés	38
<i>Tóth Krisztina</i> versei: Indul a görög aludni, Hagyma, Postás	40
<i>Salamon András</i> : A kutyák nem felejtenek (kisregény, 3. rész)	41
<i>Tompa Gábor–Visky András</i> versei: névtelenül és magabiztosan mint..., szabadnak lenni mit jelent?, épül-e, mondd, a feledésnek...	48
<i>Kalász Márton</i> versei: Révünk, Történet	50
<i>Pomogáts Béla</i> : A remény könyvei (Kalász Márton versben és prózában)	51

tanulmány

<i>Szilágyi Márton</i> : Kritika és irodalomtörténet (avagy miért érdemes XIX. századi szövegeket olvasnunk)	62
<i>Szilasi László</i> : Irodalomtörténet	71

szemle

<i>Simon Attila</i> : „Igen, igen, nem, nem” (Balassa Péter: Szabadban)	77
<i>Vajda Mihály</i> : Filozófiai (láb)jegyzetek (Fura)	86

visszhang

<i>Tamás Attila</i> : Néhány szó vitakultúránk ügyében	93
<i>Kulcsár Szabó Ernő</i> : Jegyzetek egy kritikához	95

képek

A borítón *Závodszy Ferenc* rajzai, a belső illusztrációk *Tamus István* művei

Fura

„A firenzei Dóm Múzeumban áll Michelangelo öregkori Pietàja. Egy hosszúkás arcú, csuklyás öregember, maga az idős mester tartja a csoportozatot: az Anyát, az angyalokat, meg a Korpuszt, így együtt. Statikailag és szellemileg páratlan mű ez, hiszen szakít az addigi pietà-hagyománnyal: maga az alkotó tartja azt, amit létrehozott, s ezúttal az alkotó nem az Égi, hanem a Földi Atya, az öreg Michelangelo. Van valami kétértelműen lefegyverző, sírnivalóan megalomán ebben: az isteni Fiút a teremtő-másoló mint mindenható apa tartja meg, maga az ember az Istent. Vajon nem ebben a szoborcsoportban jelenik meg először, s persze nagyszerű beképzeltséggel: nagy E-vel az ember? S vajon nem éppen ez a zseniális, nagyszabású elrugaszkodás szorulna ma, itt és most, még 2030 előtt,¹ pietàra?”

Megvallom, soha nem jutottak volna eszembe ilyenfajta gondolatok Michelangelo e Pietàja kapcsán. Nekem a kései Michelangelo, a már a halálra készülő öreg mester minden, csak nem az emberi mindenhatóság, a nagy E-vel irt ember beképzeltségének megalomán (még hozzá sírnivalóan megalomán) költője. A kései Michelangelo keserősége (a többi között a kései Pieták „megoldatlansága”²) nekem inkább azt sugallja: elviselhetetlenné vált számára a modern ember Isten terhét is a maga vállára venni kénytelen magánya.³ De mindegy is. Annyi bizonyos, a szobrászat történetének legnagyobb géniusza viaskodik a modernitással, s öreg korában semmiképpen sem látja már oly magától értetődőnek a dolgokat, mint korábban, amikor az ember diadalát sugárzó simára csiszolt ifjúkori műveit alkotta. S Michelangelo csak szimbólum. A reneszánsz eufóriájának elmúltával azok, akik ma számunkra igazán nagyok, többnyire jeleznek már valamit a modernitás problematikusságából.⁴

Mielőtt még további Michelangelóra vonatkozó lábjegyzetekbe és beléjük gyömöszölt ilyen-olyan zárójelekbe keverednék, szeretném tisztázni, s mindenekelőtt magammal, miért is pont ezt a szöveget idéztem mindjárt a kezdetben Balassa könyvéből. Talán azért, mert ez az a passzus, ahol Balassa Péter modernitás-iszonya oly messzire megy, hogy még Michelangelót is rossz hírbe keveri.⁵

Meg kell mondanom, nem szeretem az olyan mondatokat, mint mindjárt azt például, amely Balassa könyvének címét is magyarázza: „Szabadban — ez tehát fedőnév és hallgatás egy abnormális civilizáció féktelen előretöréséről”, meg az olyanokat, hogy „...itt és most nem egy rendszernek, nem egy politikának, nem az egyik bandának van vége, hanem egy hosszú világkorszaknak, amelyet mi éppen most akarunk lihegve bevezetni (s az egymással viaskodó verziók és ellentétek ugyanarról szólnak, ha minőségileg-emberileg nagyon is különböző nívón), a legelavultabb, legkezdetlegesebb, legnyersebb formájában. A 19. század végét játsszuk mi itt. Már aki. Sokan. Csapda, tévedés, érzékcsalódás.” Hogy egy világkorszaknak — talán — vége van, azt magam is gondolom,⁶ csakhogy sem azzal nem tudok egyetérteni, hogy ez a korszak abnormális lett volna (lenne), sem azzal, hogy egy világkorszakot akár csak úgy egyszerűen,

akár lihegve be lehet vezetni. Szerintem nincsen itt szó csapdáról, tévedésről, érzékcsalódásról. Éppen arról van szó, hogy most már csak politika csináltatik (jól-rosszul, gusztusosan-gusztustalanul, nagyjából egyre megy, a fontos csak az, hogy a csinálók hite szerint is *csak politika* csináltassék), *nem pedig történelem*. A fontos csak az, hogy ne jöjjenek megint, akik hitük szerint történelmet csinálnak, mert az egyértelműen olyan politikacsinálás, amelyektől generációk koldulnak (márpedig mindegyikünknek csak egy rövid élete van). Az idézett mondatokat én igenis „lila moralizáló értelemben” (281. o., itt — úgy gondolom — muszáj megadnom az oldalszámot) tudom csak érteni, a lila⁷-ság viszont, mármint ez a moralizáló lilaság szerintem éppen annak az „abnormális civilizációnak” az attitűdje, amelyet Balassa Péter annyira nem szeret. A lila moralizálásnak csak akkor van értelme, ha „nagyszerű beképzeltséggel”, „sirnivalóan megalomán” módon azt hisszük — akár tudjuk viselni ennek terhét, akár nem —, hogy az Ember a világmindenség középpontja (vagy akárcsak a történelem mozgatója), hogy nekünk kell megtartanunk Istent vagy a Létet, vagy éppen hogy általunk esik meg az esemény.⁸

Balassa azonban, örömemre, nem egészen következetes, sőt néhol egészen következetlen. Sőt: Mintha ez a kultúrkritikai furor csak valami rossz rutin lenne. Hiszen annak ellenére, hogy nagyon sokszor elfogja a „fehér ember” civilizációját illető lila dühe, azért alapbeállítottsága talán valami más: valami, amiről alig-alig lehet beszélni. Valami, ami „Nem kimondható, de világos és nyilvánvaló”, az „Így van ez”. Amiből az értelmiségi feladatként csupán a megmutatás, a rámutatás, a megvilágítás következhet.⁹ S amikor *ezt* következetesen keresztülviszi, akkor olyan opuszok születnek, amelyeket igazán szeretek. Hármat emelnék ki (de bosszant, hogy többet el kell hanyagolnom): „A forma mint utolsó ítélet”, „Itt vagyok?”, „Az öreg filmdemokrata. A hetvenéves Fellini.”¹⁰

„A forma mint utolsó ítélet” levél Balla Zsófiához Bartókról, melyben Balassa az 1971-es Bartók-évforduló alkalmából rendezett Nemzetközi zene tudományi konferenciának a Duna Intercontinentálban tartott megnyitó ünnepségéről számol be. Lehet, hogy másban nem hagy olyan mély nyomokat ez az opusz mint bennem. Számomra azonban fontos a kép, melyet Balassa öreg mesteremről, Lukácsról rajzol benne. Kérlelhetetlenül elutasító, s ugyanakkor valahol mégis megértő. Megértőbb, mint amilyen én tudok lenni. Hogy ez azzal függ össze, hogy Balassában következményeinek radikális elutasítása ellenére is — mint láttuk —, több a megértés a radikális kultúrkritika iránt? Lehet. De fontos nekem ez a kép. Hiszen én *azt az embert, az embert, akit Balassa leír*, nagyon is szerettem. Alljon itt Balassa néhány sora, elismétlem, hogy megerősítsem: „Férfiként viselkedett, mint szörnyű nemzedéke, zsenialitás és káosz határán, mely messze túlmutatott a betegsége természetén. A nem létező, de igaz dosztojevszkiji kiindulópontra függesztett, kihunyó pillantás egy Isten nélküli krédó holdbéli látványát mutatta, nem minden jelentőség és megrendítő hatás nélkül, amit csak fokozott az az aktuális összefüggés, a jelenkori buta üresség és tompa mozdulatlanosság, Lukács György eszközösítése, amelyben mindez felhangzott, s ami szatíriajátéka volt egy démoni tragédiának... Lukács György Bartók-előadásának értelemvesztettsége *kimondhatatlan* megértését nyitotta meg a 20. század egyik legfontosabb vonulatának, de nemcsak annak: az 1789-ben felnyíló, s talán csak majd 1989-ben lezáruló dialektikának, mely a mélységesen igaz kiindulópont¹¹ és forrás elapasztásának, megmérgezésének,

krédó és tömegmészárlás összegabalyodásának, egyfajta dialektika összeomlásának nevezhető. Mintha egy zenétlen, haldokló Adrian Leverkühnt láttam volna, a *másik* 'dialektikus' összeomlás főszereplőjét, amint érthetetlen búcsúbeszéde mélyén mégiscsak zenél — immár *kifejezéstelenül* panaszolkodik.”

Az „Itt vagyok?”. Nem tudom. Ítélje meg az olvasó. Lehet, hogy Balassát eredetileg itt is valami lilaságok vezették. De a végeredmény mégis más. Valami olyasmi — hogy megint a keresztényi és a heideggeri megoldás összecsengő párhuzamára mutassak rá —, mint a *Lét és idő* megoldása. A tudomásulvétele annak, hogy az „átlagos mindennapok” és a „hívás meghallása” nem mondanak ellent egymásnak, sőt az „embernek” az átlagos mindennapiságban való benneléte, a gondoskodó világban-bennelét nélkül nem lenne jelenvalólet, amely meghallhatná a hívást. „Simone Weil szerint az ember a világban hideg tumultust kap, holott meleg csendre van szüksége. A bárkában meleg csend van, a toronyban hideg nyelvezavar, az értelem átfordulása őrjöngő konstruálásba...” De „Noé ...nem szállt vitába Bábel tornyával, a bárkaépítő a toronyépítőkkal. Az egyik értelemadás és jelentés tulajdonítás — a másikkal. Mert a kettő egyenlő erejű, egyenrangú, egyformán érvényes: az első az 'itt vagyok', a második az 'én vagyok'. Nem lehet közük egymáshoz, vitájuk sem lehet egymással. Ellentét, de nem kommunikáció.” Lehet, hogy Balassa másképp érti mint én. Számomra azonban itt és most ma nem képzelhető el átlagos magatartásként az „itt vagyok” — „én vagyok” nélkül. Annál inkább persze az „én vagyok” „itt vagyok” nélkül — ezért értjük egymást — végső soron — Balassa Péterrel. Fura. Fura. Fura.

VAJDA MIHÁLY

(LÁB)JEGYZETEK

¹*Balassa azt olvasta a Magyar Nemzetben, hogy a mostani feltételrendszerben 2030-ban valószínűleg már lakhatatlan lenne a Föld. — „No apocalypse, not now” (Jacques Derrida)*

²„Megoldatlanságukban” számomra persze ezerszer többet jelentenek mint a tökéletes, befejezett ifjúkori alkotások.

³Elnézést kérek az olvasótól, hogy most ellenállhatatlan kényszert érzek néhány bekezdést idemácsolni Michelangelo Pietáiról abból a Michelangelo-albumból, amelyet elsőnek megláttam a polcomon, de ezek a (láb)jegyzetek már csak ilyenek. „Pietà-jában Michelangelo olyan témát választott, amelyet az ő koráig mindenekelőtt az Alpoktól északra mint »vecsernyekép«-et [be kell vallanom műveletlenségemet: nem tudom mi az, hogy vecsernyekép, s az is megeshet, hogy magyarul nem így mondják; németül az áll, hogy »Vesperbild«. A »vecsernyekép« mégiscsak jobb mint ha »uzsonnaképet« írnék.] alkottak meg. Ott a fájdalom ábrázolása mindig a megváltás gondolatához kapcsolódott. Ezzel szemben a 23 éves művész egy addig soha nem látott képet alkot meg az Istenanyáról halott Fiával. Időtlenül fiatal az Anya arca, s alig-alig hajtja fejét Fia fölé, akinek halott teste az ő ölébe ágyazottan fekszik. Nincsen halott, aki holtabb lehetne ennél az alaknál. És mégis: valamennyi tagja rendkívüli szépségű. Végtelenül lágy az arkifejezése. Az erzetet a bőre alatt oly művészien adja vissza, hogy nem tudunk eléggé csodálkozni rajta, miképpen lehet képes egy művész keze ilyen istenien szép alkotni.’ Michelangelo kortásának, Vasarinak

e szavait a mű 'isteni szépségéről' a lehető legszószerintibb értelemben kell vennünk ahhoz, hogy közeljussunk e csoport értelméhez. Michelangelo emberi mérték szerint tökéletes, azaz isteni szépségük által győzi meg önmagát és bennünket az alakok Isten-voltáról és jelentőségéről. Itt nem a fájdalom mint a megváltás feltétele, hanem a szépség, mint a megváltás következménye lép elébünk." ... „A Vittoria Colonna kiváltotta változás óta Michelangelo versei állandóan a halál gondolatával foglalkoznak. Erről szólnak utolsó szobrai is, két vagy három Pietà-csoport, melyeket saját sírjára tervezett. Vasari tudósítása szerint a művész annak a Pietà-nak a lábainál szerette volna eltemettetni magát a római S. Maria Maggiore-ban, amelyben 1547 és 1553 között dolgozott, mielőtt 1555-ben szétverte volna, mert a Krisztusalak egyik lába letörtött és a kötömről kiderült, hogy hibás. Michelangelo tehát Vittoria Colonna halálának évében fogott hozzá ehhez a művéhez, amely ma a Firenzei Dómban áll. Miután szétörte, a romokat szolgáljának ajándékozta, aki később eladta azokat. Az új tulajdonos Michelangelo vázlatai alapján újból összeragasztatta őket, s így megőrizte a művet az utókornak.

Michelangelo ebben a csoportban nyilvánvalóan nem egy meghatározott történelmi pillanatot ábrázolt, hanem önmaga személyes emlékművét akarta megalkotni. 'Non vi si pensa quanto sangue costa' — Dante Isteni Színjátékának ezt a verssorát írta valamikor a Vittoria Colonnának készült Pietà-rajzra, s a rajz kompozíciója alapján alakította ki e csoport kompozícióját is. Az Istenanya helyére Nikodémusz lépett, az Istenanya meg Magdolnával együtt azt a feladatot kapta, amelyet a rajzon az angyal tölt be, hogy ugyanis oldalról megtámassza a halottat. Immáron nem egyedül az Anya, három ember gyűlik össze a holttestnél, akinek halott-volta egészen új módon, valamiféle összetorlódó magábacsuklásban kiélezve mutatkozik meg. Az alakok nem választhatók már el az elcsigázott halotttól; nem egyetlen egységes alakká olvadnak össze — szorongva, szűkségben és fájdalomban. A testeknek nincsen már saját erejük, semmi sem utal már, amint még a Colonna-rajzban Mária orans gesztusa, e szenvedés magasabb értelmére, a megváltás jelentőségére.

Fél évszázad választja el e művet a S. Pietro-beli Pietà-tól, egy ember személyes fejlődésének ötven éve lesz itt szélső pólusaiban megismerhetővé. S ez egyben az az út is, melyet az európai kultúra a 'reneszánsztól', az antikvitás újjászületésétől és a természet újrafelfedezésétől a keresztény egyház szakadásán keresztül az ellenreformáció fanatikus hitéhez és egy El Greco manierista művészetéhez megtett.

Csak ez utóbbinak az alakjai, a hit e lángoló jegyei hasonlíthatók össze azzal a művel, amelyen Michelangelo még halála előtt hat nappal is dolgozott vésőjével. Vasari feljegyzése szerint a művész már 1555 előtt, tehát a firenzei Pietà szétörése előtt megkezdte a munkát a Pietà Rondanini tömbjén, először azonban e műve esetében is szétzúzta a megkezdett első változatot, amiről a Krisztus-figurának mai arca feletti szétrombolt arca tanúskodik. A második, a művész halálakor még be nem fejezett változathoz, amely a műről alkotott mai benyomásunkat teljesen meghatározza, a művész röviddel 1555 után már hozzá is kellett hogy fogjon. Anya és Fiú egyesülése még szorosabbá lett. Alig lehet eldönteni, ki tart itt kit, az Anya a Fiú elsorvadt holttestét vagy a Fiú a fájdalmában összecsukló Asszonyt. Mindkettő a legnagyobb mértékben segítségre szorul, mindketten mint kérés és panasz állnak egyszerre a világ és Istenük előtt.

Az úgynevezett Pietà Palestrinát először 1756-ban tulajdonították Miche-

langelónak, anélkül, hogy erre vonatkozóan dokumentálható bizonyítékok birtokában lettek volna.” (Az idézetek Lutz Heusingertől valók: *Michelangelo. Alle Werke.*) Ennyi elég is. A magam részéről inkább ezzel a Michelangelo-értelmezéssel értenék egyet. Ezzel sem egészen. A S. Pietro-beli Pietà-t, meg az azután-jövőket, Dávidot, meg Mózeset, Michelangeloe műveit éppenséggel tudnám az Ember apoteózisaként szemlélni.

⁴Leírtam a mondatot, s most már itt is hagyom. [Ki tudja miért?, talán hogy jelezsem: Magam is rendkívül bizonytalan vagyok, a Balassával folytatott párbeszéd során — igen, párbeszéd szeretne lenni, nem vita [„A vitában sokszor a hatalmi kommunikáció kerekedik felül. Épp az a hatalom, hogy felülkerekedünk másikon. Nem az a kérdés, hogy mi igaz, hanem az, hogy kinek bír igaza lenni, tudja keresztülvinni, hogy elfogadják azt, amit mond, hogy behódoljanak neki. „Meggyőződés.” Démoni publicisztika, amelyben a szavak bármit jelenthetnek, bármire használhatók, nem az igazról, hanem a meggyőzőről van szó.” — mondja Balassa. Bár nem vagyok biztos benne, hogy jól értem őt. Hiszen azt is mondja: „Párbeszéd csakis a világom és Isten (tehát az egészen Más) között lehetséges!”] — nagyon is ingoványos talajon járkalunk — most persze csak én járhalok, de amikor leírta mindazt, amit most a Szabadban című kötetben olvasok (Liget Könyvek, évszám lefejtve vagy nem fontos), ő is nagyon ingoványos talajon járhal, szerintem itt-ott el is süllyedt a mocsárban, azután azonban mint valami posztmodern Münchhausen báró nagyon sikeresen kicibálta magát a hajánál fogva.) De, ha jól meggondolom, nem vagyok azért egészen biztos benne, hogy tényleg tudom így gondolni. Ha csak a képzőművészetnél maradok: Vermeer? Mintha nála minden rendben lenne. Pedig nekem talán ő a legnagyobb.

⁵E modernitás-iszony mindent elsöprése csak akkor lenne még erőteljesebb, ha a modernitás történetének Balassa számára két legfontosabb, legnagyobb művész-figuráját, Mozartot és Leonardót is kikezdené. De ez nem látszik megtörténni.

⁶Megszorításokkal, lásd lejjebb Heidegger, meg lásd mindazt, amit a „posztmodern”-ről írtam.

⁷Nem tudom, miért lila, de Balassa másutt is lilának minősít lila gondolatokat. Figyelemreméltó ötlet. Én eddig csak a „halvány lila gőzöm sincs” összefüggésben használtam a lila szót, s ebben az összefüggésben sem mertem leírni.

⁸Most az kérdeznéd talán — mindig megpróbálom elképzelni, hogy mit is mondana most a szerző, akit éppen nyúzok, ha nem is kritizálom [nem kritizálom, mert mint mindig, most is hangsúlyozni szeretném (láttuk, Balassával együtt): Nem arról van szó, hogy kinek van igaza, mert honnan is tudhatnánk azt, hanem arról, ki hogyan látja. Maximum addig megyek el, hogy következtelenségekre mutatok rá, azokra is felve, egyrészt mert mint tudjuk, nur der Ochs ist konsequent, másrészt mert, ahogy ezt Heidegger is feszegeti, nem biztos, hogy a metafizika végső kérdéseit illetően nem kellene a logika kompetenciáját kétségbevonnunk. Lásd pl. „Mi a metafizika?” A Heidegger most csak azért jutott az eszembe mert:] — Balassa most azt kérdezné, hogy ha így látom, akkor vajon azt jelenti-e ez, hogy felhagytam Heidegger gondolataival kacérkodni. S most először is ki kell hogy kérjem magamnak, hogy én bárkinek a gondolataival kacérkodnék (Ja, hogy ezt én mondtam, nem Balassa. Hm???), azonkívül a leghatározottabban azt kell, hogy válaszoljam: szó sincsen róla. Az én Heideggerem nem moralizál, azoknak, akik a kultúrkritikát űzik (szerinte — Nietzsche, nemcsak szerinte — Marx), azt vágja a képükbe, hogy maguk is a

metafizikai gondolkodás foglyai maradtak. [„Platón gondolkodása változó alakzatokban ugyan, de a filozófia egész története során mértékadó marad. A metafizika platónizmus. Nietzsche mint megfordított platónizmust jellemzi a maga filozófiáját. A metafizika megfordításával, melyet már Karl Marx végrehajtott, a filozófia elérte legszélső lehetőségét. Belépett végébe. Amennyiben még kísérletek történnek a filozófiai gondolkodásra, az csak epigon-jellegű reneszánszokat és annak változatait hozza. Mégiscsak azt jelentené hát a filozófia vége, hogy véget ér az ő módján való gondolkodás? Korai lenne még erre a következtetésre jutni.” (A filozófia vége és a gondolkodás feladata)] Másrészt, mint már az idézetből is látható, szerinte nem szabad a metafizikai gondolkodás végét illetően elhamarkodott következtetésekre jutni. Hadd idézzek még valamit: „Amennyiben a meghaladást mint a filozófia csinálmányát gondoljuk el, a megfelelő megnevezés úgy hangozhatnék: A metafizika múltja. Ez persze újabb tév-gondolatokra vezet. A múlt (Vergangenheit: elment-ség) itt annyit tesz: elmenni, belemenni a voltságba (Gewesenheit). Amennyiben a metafizika elmegy, elmenésben van [azaz praesens imperfectumban el-ment]. A múlt (az elmentség) nem hogy kizárná, hanem éppen magában foglalja, hogy a metafizika épp most lép feltétlen hatalomra magában a létezőben, méghozzá a valóságosnak és a tárgyakkal igazságot nélkülöző alakjában. A kezdet koraiságából tapasztaltan azonban a metafizika egyszersmind el is ment abban az értelemben, hogy belépett ki-múlásába. A kimúlás tovább tart mint a metafizika eddigi története.” (Überwindung der Metaphysik) De mit akarok akkor Balassától? Hogy ne gondolkozzék metafizikusan? Hagyjuk most ezt. Talán csak annyit, hogy hagyjon fel a lila moralizálással. S titkon biztos azt szeretném, ha az én Heideggerem lenne az ő Heideggere is. Erről a minap a következőket mondtam: „Az én Heideggerem egy kelet- vagy közép-európai, fatalistán átinterpretált gondolkodó. Lehet, hogy ez a Heidegger félreértés, de számunkra, odaát [Nyugaton mondtam] ez a Heidegger lett fontos. [Most, hogy magyarra fordítom a szövegemet, veszem észre: Már megint az az átkozott fejedelmi többség. Mert hogy metafizikusan...] Mi éppoly kevésbé szeretnénk valami új megváltást mint Rorty. Túlon túl sok részünk volt már benne. Számunkra a nem-megváltó Heidegger a fontos. Aki megmutatja, ahogyan Hannah Arendt mondtotta, hogy történelmet nem tudunk csinálni. A történelem megtörténik velünk: Az esemény megesik.” Stb., stb.

⁹„Nem is világrépről, hanem érzékelésmódról van itt szó, nem ítéletről, hanem a tragédiák (és persze komédiák) egyik mély és egyszerű titkáról: »így van ez«. »Így van ez« — ezt a részletezhetetlenül összetett, megrendítően egyszerű, végső bizonyosságot halljuk, ami leírva-kimondva persze: semmi közhely.” „A művész munkáján kívül van még egy másik is, hogy a világot sub specie aeterni megragadja. Ez — úgy gondolom — a gondolat útja, mely mintegy a világ fölé repül és úgy hagyja, ahogyan van — fentről, röptében szemlélve’ (Wittgenstein).” „A szabadsághoz nem csak az akarás (és ennek öngyötrő tagadása: az önmegvető önálávetés tartozik, hanem a döntés mint ’ennek az egésznek’ az elfogadása, ahogyan.” „Nem konstruál tehát, hanem hagyja a képet, az alakot lenni.’ Balassánál mindez keresztényi alapon. De lehet Heidegger alapján is: Bewendenlassen.

¹⁰Épp ma hal meg? Mint mondták, felvette az utolsó kenetet. Kicsit ideges lettem Pintér Dezső kétségtelenül részvéttelének tűnő kommentárjától. Mert hogy két dologról volt szó: egyrészt, hogy a „megrögzött ateista” halálos ágyán egyszercsak imádkozni kezdett, meg hogy épp most szeretnék volna megünnepelni Masinával

50. házassági évfordulójukat. Szóval mégiscsak rendes keresztény ember (volt?). Ha végül is az volt, akkor én azt is tiszteltem benne. Tisztelgés-ként a magam részéről viszont nem tudnék jobbat, mint idemácsolni barátaim (Radnóti, Balassa) róla szóló ihletett írásait. Nem teszem. Csupán számomra nagyon fontos sorokat másolok ide Balassából, ha már egyszer a mester holnap nem lesz közöttünk, holott mennyire szeretné kameravégre kapni azt a sok cirkuszt, ami most következik. Talán nem is haldoklik. Csak úgy tesz. Mert szeretné lefilmezni, de a maga szemével, saját temetését. Persze melyikünk ne szeretné: Csakhogy neki mersze is van hozzá.

„Az egész: felvonulás, bemutatás, megjelenés — tudja, nincs ennél több.” „Demokratának lenni: élni egészen. ...nem nagyképűsködni.” „...a világegyetem jólelkű, nagyszívű kurvájának lenni, aki mindenkivel, aki megérdemli, hál, eljátszik, odaadja magát.” „Nincsenek ‚eszméi‘, nincs ideológiája, nincs vallása (felekezete, ilyesmi), mindent lát, és ez mégsem keseríti el — így együtt. Csak az egésztől áhítatos hite van, de ezzel se törődik sokat, ott van a képben, ennyi.” „Fellininél a Többiek nem a pokol, ha van is zsúfoltság.” „Rendet teremt abban, hogy azonosak vagyunk mindezzel az egész zavaros ittléttel. Olyan rendes cirkuszt tár elénk, ezt jelenti az ő demokráciája. A látvány iránti szüntelen figyelmet, a sors feyelmezett, laza, kötelességtudó és link, már-már közönyös elfogadását. ...Mert maga a látvány mindig demokratikus, csak meg kell történnie a nézésben. Fellininél minden és mindenki kiválasztott, és ez egyáltalán nem mond ellent a szó jelentésének.” „Együtt vagyunk, bármilyen ronda és ‚deviáns‘ is ez olykor. Így hát ő az egyetlen, aki a modern tömegtársadalmat, éppen megfelelő arányos undorral bár, mégis emberséggel mutatja be.” „Ő azt látja, hogy mindez jó. **Fura.**” (A fura háromszoros kiemelése tőlem. — V. M.)

¹¹Itt, itt látjuk másként. Én ma már csupán mélységesen igaznak hitt kiindulópontokról tudok beszélni. Nekem nem igaz ez a kiindulópont, s nem pragmatikus okokból. (Balassa „Egyaránt, de nem egyformán” című Bozóki Andrásnak írott levelében csak a tiszta pragmatizmus felől nézve tekinti azonosíthatónak fasizmust és kommunizmust. Egész (láb)jegyzetemenél hosszabbra nyúlna ez a lábjegyzet-itt, ha most vitába szállnék Balassával. A kettő persze szerintem sem azonos, de nemcsak pragmatikus okokból nem tudok morális különbséget tenni kettejük között. Arról van szó ugyanis, hogy a kommunizmus megcsalt igazsága nekem nem igazság ma már, s szerintem nem csalt meg senki semmit és senkit. Csak becsapott, de rútul, s látjuk, itt-ott máig ható érvénnyel. A jövőnek ígért jobb (vagy akár tökéletes) nevében gyakorolt közöny a jelen generációk iránt, és az állítólag szebb jövő kibontakozását állítólag akadályozókkal szembeni bevallottan gyilkos indulat, ez lenne a norma megőrzése? Az „összemberi tradícióra” való hivatkozás talán tényleg a metafizikai korszak öröksége, de a fasizmus is, a náciizmus is ennek az örökségnek a folyománya. Miért lesz, Péter, itt hirtelen szent az a tradíció, amelyben a lila furor pillanataiban csak abnormalitást látsz? Röhm és Rajk végzete tényleg nem azonos. De nem értem: Szerinted tényleg jobb (volt csak, hál’istennek) az a rendszer, amelyben az áldozat arra kényszerül, hogy maga is helyeselje saját halálos ítéletét? Utálom Thomas Mann mondását, a „moralisch gute Zeiten”-ről. De szerintem még mindig jobb, ha csak az gyilkol — bármilyen sokan legyenek is — , aki gyilkosságra szólított fel és engedelmesskedett, mint ha szent célok nevében teszik gyilkossá az állítólag gyanútlan embert. Persze talán oly messzire mégsem kellene menni, hogy „jobb”-at mondjak.)